

12. PSIHOLOŠKI ASPEKTI UČENJA/NASTAVE

*Zorica Minić**

Sažetak: Za harmoničan razvoj potencijala djeteta neophodno je da pohađa predškolsku ustanovu. Vaspitno-obrazovni programi temelje se na razvojno – humanističkom pristupu i na holističkom shvatanju ličnosti djeteta. Osnovna škola je obavezna i sveobuhvatna, te može da pruži podršku najvećem broju djece u širokom rasponu uzrasta. Ona ima profesionalno osoblje, uključujući i stručne saradnike, čiji je zadatak unapređivanje i stalni razvoj svih učesnika procesa. Ukoliko je dijete uvaženo kao ličnost, efikasnije će se usvajati sadržaji i smanjiće se potencijalni rizici. Položaj učenika je određen položajem nastavnika i organizacijom nastave, te je zato neophodna revitalizacija dosadašnje uloge nastavnika radi veće aktivizacije učenika i razvoja kritičkog mišljenja.

Ključne riječi: *nastava, učenje, položaj nastavnika, položaj učenika, internet, kritičko mišljenje*

Abstract: In order to provide harmonical development of child's potentials it is necessary that child attends preschool institution. Educational training programs are based on developing-humanistic approach and on holistic understanding of child's personality. Primary school is obligatory and comprehensive and it offers support to the biggest number of children in wide range of ages. It has professional staff, including professional associates, with the task of improvement and permanent development of all participants of the process. If child is respected as a person, it will adopt contents more efficiently and potential risks will be reduced. Position of student is defined with the position of teacher and organisation of teaching. In order to provide better activation and development of student's critical thinking it is necessary to do revitalization of teacher's previous role.

Key words: *teaching, learning, teacher's position, student's position, internet, critical thinking*

12. 1. UVOD

Period u kojem živimo karakterišu brojne, raznovrsne, često i radikalne promjene u svim segmentima ljudskog života. Kreatori obrazovne politike moraju znati u kom pravcu idu te promjene, kako će izgledati budući razvoj svijeta, s jasnim ci-

* Zorica Minić, Ispitni centar, Podgorica

ljem da se na osnovu te analize izvedu nove potrebe i zahtjevi koji se postavljaju pred obrazovanje. Veliki priliv novih podataka i znanja uzrokuje brzo zastarijevanje onoga što smo učili. „U toku deset godina školovanja današnji učenici sretnu se sa više činjenica nego njihovi baba i deda u toku cijelog svog života” [14].

Sasvim je jasno da ovi novi trendovi svjetskog razvoja traže od obrazovanja da drugačije pripremi učenike za život. Oni traže osobe koje će biti osposobljene da uoče, definišu i rješavaju probleme, da kreiraju nova rješenja, da efikasno prezentuju svoja znanja, da umiju da komuniciraju i saraduju sa drugima. Biće potrebne osobe otvorene za promjene i nove mogućnosti, osposobljene da biraju i samostalno donose odluke, dobro poznaju sebe i imaju razvijeno samopoštovanje, preuzimaju odgovornost za sopstveno obrazovanje i upravljanje svojim životom. Da bi se odgajile takve osobe, škole moraju da se promijene. Obrazovanje je tako složena oblast da svaki pokušaj promjene zadire u život velikog broja pojedinaca (nastavnika i drugih koji rade u obrazovanju, učenika i roditelja), brojnih institucija i jednog sistema društvene strukture koji je povezan sa drugim sistemima (privreda, nauka, tehnološki razvoj, zapošljavanje, demografski činioci, slojna struktura društva itd). Bila bi velika prosvjeteljska iluzija misliti da je dovoljno deklarirati ciljeve reforme i usvojiti neke prosvjetne dokumente u kojima su izložene osnovne ideje reforme. Bez radikalne promjene skoro svih segmenata obrazovanja, načina upravljanja, finansiranja, vrednovanja, pomoći porodici... nema efikasne reforme.

Dijete raste u porodici. Roditelji su prvi vaspitači i od njih se usvajaju mnogi važni pojmovi koji su temelj daljeg obrazovanja. Porodica je jedino prirodno i najvažnije okruženje. Ona je „svijet u malom”, a za većinu djece je, sve do polaska u školu, i jedina sredina u kojoj odrastaju. Da bi pozitivno vaspitali, roditelji, vaspitači, nastavnici i profesori se moraju dobro osjećati u svojim ulogama. Samo zadovoljni ljudi, koji vode računa o svojim potrebama, sklonostima i zadovoljstvima, mogu sa uživanjem da se posvete djeci, da ih vaspitaju u zdrave, sigurne i otvorene ličnosti, da im postanu pozitivni uzori za identifikaciju.

12. 2. PREDŠKOLSKO VASPITANJE I OBRAZOVANJE

Na predškolsko vaspitanje i obrazovanje se gleda kao na djelatnost kojom se u porodičnim i vanporodičnim uslovima obezbjeđuje podržavanje i potpomaganje normalnog odvijanja procesa kvantitativnih i kvalitativnih promjena kod djeteta. U ostvarivanju ciljeva i zadataka predškolskog vaspitanja i obrazovanja sudjeluje više faktora, a prije svega porodica. Rano stimulisanje kognitivnog razvoja je veoma značajno jer je to kritičan period za razvoj i ukoliko se propusti, ne može se u potpunosti nadoknaditi.

Potpunije i adekvatnije djelovanje na dijete ostvaruje se i najadekvatnije sprovodi u vrtiću. Dijete u vrtiću, kroz igru i druge organizovane aktivnosti, ima povoljne uslove da stekne znanja i proširi iskustva, da svestrano razvije emocionalne, intelektualne, socijalne snage i mogućnosti.

Za većinu djece vrtić predstavlja prvo odvajanje od roditelja, nepoznat prostor u kojem ga roditelj ostavlja nepoznatim ljudima. Ponašanje roditelja u tim situacijama

je od velike važnosti. Djeca svojim ponašanjima pokazuju tendenciju kopiranja osjećanja roditelja. Dijete koje osjeća roditeljevu nesigurnost i nepovjerenje i samo je nesigurno i nepovjerljivo.

Obrazovanje na ovom uzrastu zasniva se na shvatanju o organskom jedinstvu i međuzavisnosti tjelesnog i duhovnog, naslijeđenog i stečenog, emocionalnog i socijalnog, individualnog i društvenog. Otuda, iako je moguće radi sistematičnosti u izlaganju govoriti o raznim aspektima dječijeg razvoja (senzornom, motornom, emocionalnom, voljnom, intelektualnom i dr.), dijete je uvijek više nego njihov prosti zbir, zbog čega treba izbjegavati vaspitno-obrazovne uticaje samo na jedan aspekt kako se ne bi izgubila iz vida jedinstvena organizacija i totalitet dječije ličnosti. Oni moraju da budu široko postavljeni i uravnoteženi, usmjereni djetetu kao cjelini i svakom aspektu njegovog razvoja. Harmoničnom razvoju djeteta treba da doprinosi svaka vaspitno-obrazovna situacija, oblast, sadržaj, strukturni elementi režima dana, aktivnosti i dr., u porodici, predškolskoj ustanovi i društvenoj sredini u kojoj se dijete kreće.

Pojedini roditelji pokušavaju nadoknaditi vaspitno-obrazovni rad vrtića time što će djecu „kljukati” znanjima za koja smatraju da su im potrebna za školu. Najčešće je to učenje slova i brojeva. Pošto ovakvi sadržaji nijesu primjereni uzrastu, dijete i roditelj će potrošiti puno truda i vremena, a rezultati neće biti zadovoljavajući. Dakle, inače prezaposleni i prezauzeti roditelji moraju više voditi računa da to malo zajedničkog vremena bude što kvalitetnije iskorišćeno i mogu time velikim dijelom nadomjestiti fizičko odsustvovanje.

Roditeljstvo se uči. Potrebno je omogućiti roditeljima, preko sredstava informisanja, preko škola i vrtića, „školu roditeljstva”. Harmonična porodična atmosfera, emotivno zdravi i uravnoteženi roditelji i pozitivni vaspitni uticaji najznačajniji su činioci uspješnog odrastanja djeteta.

12. 3. ŠKOLA

Ako sa psihološkog aspekta želimo kratko odgovoriti na pitanje – *kakve konceptijske promjene su napravljene u školi*, mogli bi reći ukratko – pomjerenost je težište sa sadržaja učenja na aktivnost, tj. djelatnost učenja. Teorijska osnova novog koncepta je konstruktivistički pristup. U konstruktivistički zasnovanom obrazovnom procesu težište interesovanja pedagoške misli pomjera se sa sadržaja učenja, i pitanja – *šta djeca treba da uče*, na aktivnosti učenja i pitanje – *kako djeca treba da uče*. U središtu obrazovnog procesa nije više samo sadržaj učenja već i aktivnost učenja, njegova djelatnost.

Ova, naizgled jednostavna, novina koju uvodi konstruktivizam, iz temelja mijenja školu i sve njene važne aspekte. U predstavljanju konstruktivističke teorije učenja, danas su ravnopravno prisutna dva pravca ove teorije – tzv. *psihološki* konstruktivizam (Ž. Pijaže) i *socijalni* konstruktivizam (L. Vigotski), a nastavne konceptije koje su zasnovane na idejama konstruktivističke teorije učenja zapravo predstavljaju sintezu ovih teorija. I jedna i druga teorija insistiraju na misaonim aktivnostima učenika u toku učenja, ali prva više na individualnim (samostalnim), a dru-

ga na socijalnim (kooperativnim) aktivnostima. Pijaže, jedan od najuticajnijih razvojnih psihologa, govoreći o svrsi učenja, kaže: „Razumeti nešto znači samostalno ga otkriti ili izvršiti rekonstrukciju putem ponovnog otkrića. Ovog principa se moramo držati ako u budućnosti hoćemo da oblikujemo ljude koji će biti sposobni da produkuju i kreiraju, a ne samo da ponavljaju ono što već postoji” [14].

Osnovno obrazovanje je obavezno – što znači da ga prolazi cijela populacija djece. Obuhvata uzrast od 6 do 15 godina. To je veoma dug period i vrijeme kad su razvojne promjene velike, pogotovu što učenici u tom periodu prelaze iz djetinjstva u doba adolescencije. To podrazumijeva bitne promjene i sazrijevanje u intelektualnom, emocionalnom, socijalnom i fizičkom razvoju.

Škola može da pruži podršku većem broju djece u širokom rasponu uzrasta. Ona ima profesionalno osoblje kvalifikovano za obrazovanje i vaspitanje djece, uključujući i stručne saradnike. Uz direktnu podršku djeci, škola je u mogućnosti da pruži indirektnu pomoć podržavajući porodicu i revitalizujući i unapređujući njene suportivne potencijale.

Naša škola na svim nivoima obrazovanja (izuzetak je predškolsko) „zatrpara” učenike činjenicama i velikim brojem informacija. Učenici se trude da zapamte što više informacija ne povezujući ih međusobno. Često se dešava da učenici informacijama koje uče pridaju isti značaj i ne razlučuju koje su od njih bitne, a koje su manje ili nimalo važne. Ne razlikuju one koje odgovaraju savremenim naučnim saznanjima, a koje su zastarjele. Takvo učenje ne dovodi do potpunog razumijevanja gradiva, ni do formiranja pojmova, na šta ukazuju brojna istraživanja. Skoro polovina naših učenika (48%) šestog razreda, uči napamet definicije i formule [25]. Ne dolazi ni do povezivanja gradiva srodnih predmeta i razumijevanja veza među njima. Znanje je fragmentirano i učenici nemaju opšti uvid u probleme koje izučavaju. Takvo znanje se brzo zaboravlja [43]. Dijete je „zadatak” kao ličnost, a ne kao „sadržaj”. Timski oblik rada omogućava usklađenu i pravovremenu primjenu raznovrsnih ekspertskih znanja u vođenju razvojnih procesa i otklanjanje separatističkih težnji pojedinih struka u nametanju „svojih” znanja. Sve to kod učenika stvara osjećanje stalne preopterećenosti, povećane napetosti i anksioznosti.

Glavni akteri nastavnog procesa su učenici i nastavnici. Zadatak prvih je sticanje znanja, a zadatak drugih je kreiranje izazovnih situacija za usvajanje znanja od strane učenika.

12. 3. 1. POLOŽAJ ONOGA KOJI UČI

Položaj učenika je određen položajem nastavnika i organizacijom nastave. Ukoliko je nastava frontalna, nastavnik je predavač, a učeniku je samo preostalo da sluša i kad bude pitan da reprodukuje to što mu je nastavnik ispričao. Nacionalno testiranje 2008. godine, koje je sproveo Ispitni centar, pokazuje da 46% učenika VI razreda uči napamet definicije i formule iz matematike [25]. Ako smo kao cilj zacrtali „razvoj slobode mišljenja i svjesne aktivnosti” [20], a djecu navježbavamo samo da slušaju i reprodukuju, teško da možemo očekivati ostvarenost ovog cilja. U sadašnjim okolnostima učenici najčešće navježbavaju izbjegavanje obaveza. Na to su pri-

morani zbog obima gradiva i broja predmeta. Nije realno očekivati da će svakodnevno biti spremni iz šest ili sedam predmeta. Onda slijede izostajanja radi čuvanja visokih ocjena, izvinjavanja nastavniciima i razni oblici snalaženja. Ako se to permanentno vježba 13 godina, i to u periodu kad se usvajaju norme ponašanja i sistem vrijednosti – da li je realno očekivati da će svršeni srednjoškolac biti odgovoran i posvećen poslu!?! Cijela situacija odražava se i na socijalne odnose u učionici. Velika opterećenost i napetost i nastavnika i učenika dovodi do napetosti u njihovim odnosima tako da između njih često dolazi do sukoba, uzajamnog nepovjerenja i nerazumijevanja. Istraživanje koje je sproveo Ispitni centar uz finansijsku podršku Unicefa pokazuje da manje od polovine učenika od 13 do 18 godina vjeruje nastavnicima [33]. To dovodi do čestog izostajanja sa nastave. Učenici bježe sa nastave zbog straha od ispitivanja, dosade na časovima i zato što ih privlači nešto interesantnije izvan same škole (igrice, kafići, kladionice i sl.). To ih izlaže mogućnostima susreta sa dilerima droge, uključivanja u kriminalne grupe, susreta sa psihoaktivnim supstancama. Škola nema uspješan mehanizam borbe protiv ove pojave.

Što je uzrast onih koji uče veći, to se naglasak u nastavnom procesu značajno pomjera ka onom što rade nastavnici, a sve manje ka onom što rade učenici. Složen interaktivni proces se pojednostavljuje. Na taj način se poništavaju sve one vrijednosti koje ima proces dvosmjerne razmjene, zajedničkog izgrađivanja novog znanja. Na fakultetu je riječ samo o nastavniku u profesorskom zvanju, pa je čak i ono što čine saradnici u nastavi, asistenti, a što se najčešće označava kao „vježbe” manje vrednovano od „predavanja” koja drže profesori. Sama podjela na predavanja i vježbe govori o siromaštvu oblika nastave/učenja u teoriji i praksi univerzitetske nastave. Ako nastavnik „drži predavanja”, onda studentu preostaje samo da sluša, da pokuša da razumije i da zapamti saopšteno.

Svaka organizacija nastave koja poništava bitna svojstva tog procesa (interaktivnost i misaonu aktivnost studenata u izgradnji znanja) dovodi do poremećaja, a često i do patologije procesa nastave/učenja. Masovna predavanja u amfiteatrima i velikim slušaonicama su oblik nastave koji ima najmanje šansi da obezbijedi efikasno učenje. Ako ovome dodamo nedostatak kadrova na našim fakultetima i veliki broj gostujućih profesora koji dolaze jednom mjesečno i drže predavanja od po 8 sati – koliko tu ima učenja? Nijesam sigurna da ima i nastave – više je to zadovoljavanje forme na neprocjenjivu štetu društva znanja. Da li je fakultet mjesto gdje se drže predavanja i isporučuje neko znanje, ili je on mjesto efikasnog učenja i usvajanja tog znanja? Da li je proces nastave isto što i proces učenja i kakvi su međusobni odnosi te dvije komponente cjelovitog procesa? Predavanje može da bude prvi susret sa sadržajem koji treba usvojiti. Sljedeći korak je samostalno misaono angažovanje onoga koji uči. To uključuje, pored kognitivnog, i emocionalni i vrijednosni odnos prema gradivu. Suština učenja je u tim složenim, raznovrsnim, često protivrječnim procesima prijema, prerade, analize, sistematizacije i konačnog prisvajanja novih znanja i umijeća u kojima se odslikava priroda discipline. Učenje je složen proces aktivne izgradnje znanja od strane onog koji stiče novo znanje. Ono što ga olakšava je problematizacija predmeta izlaganja. Otvaraju se mnoga pitanja i problemi i studenti se uvlače u razmišljanje i osmišljavanje onoga što se uči, u njegovu primje-

nu i upotrebu, socijalnu aplikaciju itd. To su primjeri nastave kao što je istraživačka, projekatska nastava, laboratorijske, praktične i terenske vježbe, mala samostalna istraživanja i drugo.

Zvanični kurikulum postavlja kao cilj razvoj svestrane, slobodne, stvaralačke ličnosti, a u realnom kurikulumu imamo pasivan položaj učenika u nastavi (sluša, pamti, ponavlja), nemogućnost komunikacije (dominiraju predavački oblici rada), te se razvija jednostrana, pasivna i konformistička ličnost.

12. 3. 2. POLOŽAJ ONIH KOJI PODUČAVAJU

„Ne možete nikoga ničemu naučiti ako mu ne ukažete povjerenje. Učenicima je potrebna Vaša pomoć. Vama je potrebna pomoć Vaših učenika. Učenici Vas mogu voljeti, ali ih na to ne možete prisiliti. Oni će, vjerovatno, zaboraviti šta ste im govorili, šta ste činili, ali nikada neće zaboraviti kakve ste osjećaje u njima probudili” (monolog iz filma „Čovjek bez lica”).

Nastavnik je ključni nosilac promjena. On se nalazi u epicentru obrazovne reforme i neophodna je i nužna revitalizacija njegove dosadašnje uloge. Tokom proteklih godina stručnjaci, analitičari, praktičari i političari pokrenuli su čitav niz pitanja u ovoj oblasti. Ono u čemu su se svi slagali je da nastavnici imaju ogroman uticaj na kvalitet obrazovanja, život i budućnost mlade generacije. Nastavnik svojom stručnošću i ličnim osobinama presudno utiče na konačno uobličavanje sopstvene uloge i odnosa koji uspostavlja sa učenicima. Stručnost nastavnika je složeno svojstvo. Treba razlikovati dvije dimenzije stručnosti: programsku i pedagošku stručnost. Programska se odnosi na poznavanje sadržaja koji se obrađuju u nastavi. Nastavnik treba da poznaje te sadržaje da bi mogao izdvojiti suštinska, bazična znanja i prilagoditi ih sposobnostima učenika. On treba da poznaje naučne discipline koje se bave proučavanjem pojava o kojima on govori. Iznad svega on treba da voli svoj predmet i da taj entuzijazam prenese na učenike. Pedagoška stručnost odnosi se na poznavanje svih onih činilaca koji čine učeniku programske sadržaje dinamičnim i razumljivim. Za razvijanje sopstvene uloge i uspostavljanje produktivnih odnosa sa učenicima, veoma je važno samopoštovanje nastavnika, njegova svijest o sebi kao profesionalcu i ličnosti. On radi sa učenicima različitih sposobnosti, različite motivacije, iz različitih sredina. Položaj nastavnika se znatno usložnjava novim zahtjevima koji se pred njega stavljaju i mogu se izdvojiti pritisci sa kojima se nastavnici suočavaju početkom ovog vijeka:

- sve veća heterogenost školske populacije (koju karakteriše različit spektar sposobnosti, interesa i socijalnog porijekla);
- eksplozija kvantiteta informacija i njihovog uticaja na sadržaje kurikuluma;
- takmičenja između alternativnih izvora informacija, specijalno mas-medija sa kontradiktornim vrijednostima i uticajima;
- uvođenje novih nastavnih metoda, posebno onih koji se zasnivaju na korišćenju novih informacionih tehnologija;
- otvaranje škole ka spoljnjem svijetu i različita očekivanja tog svijeta u odnosu na nastavnike i njihov rad.

Za rješavanje ovih problema neophodne su visokorazvijene lične i profesionalne osobine nastavnika. Neke od tih osobina i odlika ličnosti su: vještina predavanja, razumijevanje procesa dječjeg razvoja, sposobnost dijagnostikovanja potreba pojedinca, osjetljivost i razumijevanje za socijalne i emocionalne probleme djece. Očekuje se da nastavnik ima visoke intelektualne sposobnosti. Od nivoa tih sposobnosti zavisi koje će aktivnosti moći uspješno da odradi. Neophodno je da nastavnik ima i dobro pamćenje da bi pamtio sadržaje, ali i mnoge podatke o učenicima. Zatim, nastavnik mora da bude zrela i stabilna ličnost, da poznaje različite tehnike uspostavljanja kontakta i interakcije sa učenicima, da bude sposoban da radi u timu i saraduje sa roditeljima.

Često se nastavnici koji ne uspijevaju da ostvare postavljene ciljeve i očekivanja osjećaju frustrirano i nastoje da napuste profesiju. Ako se imaju u vidu loši radni uslovi – veliki broj učenika u odjeljenju, nedostatak nastavnih sredstava, niski lični dohoci, nizak društveni status, nedostatak profesionalnih priznanja za dobar rad, nemogućnost napredovanja u službi, sve teža saradnja sa roditeljima, administrativni poslovi, sve zahtjevniji učenici, zaključujemo da su nastavnici stalno izloženi stresu.

Najveća teškoća sa kojom su se suočili nastavnici u našoj zemlji u prethodnoj deceniji, pored lošeg materijalnog statusa, bila su nova očekivanja koja je zajednica postavila pred njih, kao i njihovo adaptiranje i uključivanje u procese promjena u društvu. Oni su u kratkom vremenu primali nesinhronizovane poruke od centralnih vlasti, što ima odraza na aktuelnu mješavinu starih i novih obrazovnih politika. Sve to izaziva stres kod nastavnika i taj stres traje koliko i uvođenje promjena. Ako imamo u vidu okolnosti u kojima živimo već dvije decenije, stanje stresa je postalo hronično. Najčešći simptomi produženog profesionalnog stresa su: anksioznost, depresija, frustriranost, netrpeljivo ponašanje prema učenicima i kolegama, emocionalna iscrpljenost i prekomjerna napetost. Zdravstveni i psihički problemi uslovljavaju najčešće smanjenje samopoštovanja, donošenje pogrešnih odluka, nezadovoljstvo poslom, napuštanje profesije, česta odsustva. Od nastavnika se očekuje da konstantno ispunjava zahtjeve i očekivanja društva dočim, s druge strane, to društvo, okruženje, javnost, roditelji, sistematski podrivaju mnoge vrijednosti i standarde koji se odnose na rad i ponašanje učenika u školi. Od škole se traži da ispravlja „sve krive Drine” i da bude lijek za društvene probleme. U školama, koje postoje da bi se znanje širilo, nastavnik u jednoj učionici često nema predstavu šta radi nastavnik u učionici do njega. U mnogim školama sa izolovanim nastavnicima direktor rijetko može da dođe na čas i da konstruktivnu povratnu informaciju.

Izolacija ne samo što uskraćuje mladim nastavnicima šansu da poboljšaju svoj rad učeći na osnovu iskustva drugih već i vodi stresu i brzom zamaranju nastavnika.

Nastavnici se suočavaju sa pritiscima većim nego ikada prije. Moraju brzo da uče strategije i metode koje vode većem kvalitetu nastave. Izvor problema su inovirani programi i reformski zahtjevi postavljeni pred nastavnike. Još jedan izvor stresa su sve učestalije evaluacije nastavnog rada. Poseban problem su šira društvena zajednica i ugled profesije koji se stalno dovodi u pitanje.

Na fakultetima koji obrazuju nastavnike dominiraju zastarjeli pedagoški koncepti sa tradicionalnim nastavnim metodama i insistiranjem na faktografskom znanju. Zanemareni su interaktivni i aktivni oblici rada. Praktična obuka nastavnika je svojevrsan problem jer se rad pripravnika zasniva na „modelu imitacije” iskusnih nastavnika. Ne razvija se kreativan pristup nastavi ni kritičan odnos prema ponuđenim modelima što bi rezultiralo aktivnostima specifično osmišljenim za određene situacije i potrebe djece. Nije obezbijedena ni razmjena iskustava nastavnika praktičara i njihovih fakulteta da bi mogli ukazati na potrebe prakse.

Mnogo nastavnika početnika se veoma iznenadi kada shvati koliko se razlikuje njihova percepcija nastave od istinske nastave u učionici. Svijet unutar školskog prostora uveliko se razlikuje od spoljnog svijeta i nastava ima više razlika nego sličnosti sa takozvanim realnim svijetom. Zašto je toliko važno povećati podršku nastavniku početniku? Nezadovoljni nastavnici početnici često napuštaju profesiju i koštaju poreske obveznike zbog ponovnog usavršavanja za neki drugi posao. Na primjer, u Americi 22% nastavnika početnika napušta profesiju u prve tri godine zbog nedostatka podrške i „plivaj ili potoni” pristupa na početku rada.

12. 4. „DUH VREMENA”

Ozbiljna konkurencija nastavi i udžbenicima su *nove*, efikasne, elektronske *kommunikacije*. Zahvaljujući razvoju novih tehnologija u komunikaciji, u nevjerojatno kratkom vremenu sva nova znanja se mogu naći na mreži i svako će moći da dobije odmah, kod kuće, sve potrebne informacije. Na samo jednom CD-kompakt disku, može da se smjesti 250 000 stranica teksta, što je oko 500 knjiga, a košta petnaest puta manje od štampanja na papiru. Pored evidentnih dobrih strana, ovi izvori imaju i rizika kojih treba da budemo svjesni.

„Crna Gora je, prije godinu, imala 280.000 Internet korisnika, što je 41,3% ukupne populacije... što je i dalje ispod evropskog nivoa, koji iznosi 48,9%... I Ujedinjene nacije se zalažu za univerzalni pristup Internetu. Hamedin Ture, generalni sekretar Međunarodne unije za telekomunikacije (ITU), smatra da vlade moraju „pristup Internetu doživjeti kao pružanje osnovne infrastrukture – baš kao što su ceste, otpad i voda” (Vijesti, 13. 03. 2010.). Upitnik, koji su popunjavali učenici VI razreda na Nacionalnom testiranju 2008. [25], odnosio se dijelom i na korišćenje slobodnog vremena. Svaki drugi učenik VI razreda (52%) obavezno svaki dan (25%) ili najmanje 4 puta sedmično (27%) provodi slobodno vrijeme igrajući igrice na kompjuteru. Skoro tri četvrtine (72%), obavezno svakodnevno provodi vrijeme u gledanju TV, a u druženju sa vršnjacima 47%.

Još prije mnogo vjekova jedan je sveštenik u starom Egiptu urezao u kamen hijeroglifima da se približava kraj svijeta jer su mladi neozbiljni, djeca više ne slušaju svoje roditelje. Njegova strahovanja se nijesu obistinila, kraj svijeta nije došao, a mladi još uvijek izazivaju kontroverzne komentare odraslih. Oni imaju svoje karakteristične, i drugačije od odraslih i djece, potrebe i probleme. Velike i dramatične društvene promjene učinile su da su se generacije mladih, koje su inače u periodu burnih razvojnih promjena i razrješavanja važnih životnih pitanja, našle u bitno drugačijim

i dodatno komplikovanim i otežanim životnim okolnostima. Tradicionalni činioci socijalizacije, kao što su porodica i škola, koji su uvijek igrali značajnu ulogu u usvajanju i razvoju vrijednosnih orijentacija kod mladih i davanju odgovora na važna pitanja za taj uzrast, i sami su postali zbudjeni promjenama i našli se u vrijednosnoj i moralnoj krizi. U takvoj situaciji ojačao je uticaj sredstava masovnih komunikacija i čitavog spleta neformalnih činilaca koji bi se mogli podvesti pod pojam društvene klime, ili „duha vremena”. Važno je reći da je danas mnogo teže odrasti nego ranije. Sada su roditelji mnogo angažovaniji, opterećeni sami sobom, manje vremena imaju za svoju djecu. Ponekad iz osjećanja krivice, što ne mogu više vremena aktivno da se bave njima, kupuju im najnovije marke patika, skupe kompjutere i dr. To je danas zamjena za roditeljsku brigu, pažnju, razumijevanje, ali istovremeno i ulaznica u neformalne rizične grupe vršnjaka. Škola ne zadovoljava potrebe za učenjem, uspjehom, samopouzdanjem i priznanjem od drugih. Želja da se bude uvažan, uspješan, priznat je potreba bazičnog nivoa. Ako se ne može zadovoljiti u realnosti, može u sajberprostoru koji nudi zadovoljavanje ove i drugih potreba. Ako mladi imaju probleme sa uklapanjem u društvo vršnjaka ili im za to nedostaje samopouzdanje, sajberprostor je pravo mjesto da se pod velom anonimnosti oprobaju u onome za šta im u realnom životu nedostaje – hrabrost. On je takođe pravo rješenje i za one koji tragaju za malo avanture, ali samo pod uslovom potpune diskrecije. Kada je u pitanju potreba za pripadnošću, sajberprostor zaista nudi instant rešenje. Broj i varijetet virtuelnih zajednica je toliki da i oni sa najprefinjenijim selekcionim kriterijumom i najezotičnijim interesovanjima mogu, bez mnogo muke, naći sebi srodne duše. A kada jednom dođu do takvih zajednica, vrata su im širom otvorena. Zahvaljujući anonimnosti, pripadnici ovih grupa veoma brzo ostvaruju visok stepen međusobne otvorenosti i iskrenosti, koji stvara osjećanje intimnosti i prihvaćenosti. Oni su takođe vazda spremni da pomognu jedni drugima, bilo savjetom, uslugom ili prosto „slušanjem” i pružanjem podrške.

Na mlađim uzrastima, glavni kontakt djece sa računarom je putem igrica. Rizici koji su najčešće prisutni kada je riječ o korišćenju video igara tiču se njihove prekomjerne upotrebe, količine nasilja i agresivnosti u većini od njih, rizika od socijalne izolovanosti i štetnih posljedica za organizam. Da li će dejstvo igrica, dejstvo jedne mašine imati jači uticaj na razvoj djeteta nego što je uticaj osoba kojima je dijete okruženo? Najveći rizik je potpuno odsustvo moralnog rasuđivanja u toku igre. Dobit upravlja akcijom. Kada se ovakve igre upražnjavaju u grupi, posljedice su znatno manje. Svakako kod male djece je moguće smanjenje kritičnosti prema nasilju. Treba tražiti – preko udruženja potrošača ili udruženja roditelja – da igre budu razvrstane po različitim kategorijama i da na njihovom pakovanju bude jasno naznačeno o kakvoj se vrsti igre radi i u kojoj je mjeri njen sadržaj nasilan. Zabrana samo doprinosi reklami. Može se napraviti klasifikacija i preporuka za određene uzraste. Roditelji svakako moraju da učestvuju u izboru igrica i treba makar da održavaju ravnotežu između akcionih, koje se ne mogu izbjeći, i igara u kojima se stavlja naglasak na razmišljanje, spretnost i maštu igrača. Moderne tehnologije, često, mada ne nužno, udaljavaju svijet roditelja od svijeta djece. Djeca počinju da „govore jezikom kompjutera”, koji roditelji često ne razumiju, što otežava njihovu komunikaciju. Što

je više materijalnih dobara, to je veće otuđenje među ljudima. Što je više sredstava za komunikaciju, sve su slabiji i krhkiji odnosi među ljudima.

Stariji učenici se sve više okreću Internet sajtovima, komuniciraju preko Facebook-a, jer je to znatno zanimljivije od školskog gradiva, neuporedivo privlačnije od udžbenika. Ono za šta su nekad bili potrebni mjeseci rada i istraživanja, sada se može relativno brzo saznati, ali ta brzina vodi i do površnosti, lažne uvjerenosti da smo proučili određeni problem i da ga poznajemo. Internet je omogućio i novo pozicioniranje čovjeka u svijetu, dajući privid beskrajnih mogućnosti direktnog kontaktiranja bez posrednika. Sami pred ekranom otkrivamo svijet bez uputstava i bez učitelja. Opredjeljujemo se za igru, tempo koji nam odgovara, društvo kakvo smo oduvijek željeli. Retorika Interneta je retorika zavodljivosti. Sličice se pojavljuju i gube, trepću i pozivaju da ih učitamo, da krenemo na put kojim inicijalno nismo htjeli. Krećemo u skokovima s jednog elementa na drugi, s jedne pojave na drugu – istražujemo, poslušamo, komuniciramo... praktično je sve moguće. Kompjuteri i Internet su danas specifična i nova mjesta okupljanja i usavršavanja umijeća komunikacije. Oдавно je prošlo vrijeme okupljanja u domovima kulture na igrankama, kod rodbine i prijatelja uz društvene igre. Sada se mladi okupljaju pred kompjuterskim ekranom iščitavajući nove legende: ljetovanje na egzotičnim ostrvima, čudesna dijeta Majo klinike (koja sa njom naravno nema nikakve veze) ... i mnoge druge – istinite i lažne poruke.

Internet je otvorena javna mreža dostupna svima i uvijek postoji mogućnost da neko neovlašćeno prati komunikaciju i to kasnije zloupotrijebi. Zato je zaštita prenošenih podataka od neovlašćenog čitanja, povrede njihovog integriteta i potvrda autentičnosti pošiljaoca od ogromnog značaja. Priroda razmjene informacija u elektronskom obliku omogućava njihovo relativno jednostavno presretanje, čineći time praćenje tuđe komunikacije „dostupnim” većem broju neovlašćenih osoba. Kad se poruka presretne, ona se može pročitati, izmijeniti i na adresu primaoca poslati sasvim druga poruka. Osim toga, moguće je lažno predstavljanje, tj. da upotrebom specijalizovanih programa neko uputi poruku sa „adrese” vašeg prijatelja ili poslovnog partnera (e-mail od onih kojima se vjeruje). Posljedice ovakvih akata često mogu biti katastrofalne!

Dok je vrijednost Interneta kao edukacionog sredstva davno prepoznata zbog njegovog bogatstva informacijama, sada se otkriva kako tehnološka čuda mogu postati i zastrašujuća za sigurnost djece. Internet je danas velika industrija i sredstvo pomoću kojeg se zarađuju ogromne količine novca, a taj novac se u velikom broju slučajeva zarađuje upravo preko djece. Jedan od uznemiravajućih fenomena je i dječija pornografija koja je narasla u prošlim godinama akumulirajući se na stranicama Interneta. Svjedoci smo zastrašujuće pojave rasta mreže pedofilije u gotovo svim zemljama svijeta. Procjenjuje se da je oko 24 miliona djece dnevno u nekom trenutku na mreži (on-line), a veliki dio njih se susretne s nekim od pedofilskih sadržaja na Internetu. Od djece koja redovno koriste Internet u dobi od 10 do 17 godina, svako peto od njih bilo je izloženo neprimjerenim seksualnim ponudama. Jednostavnost i pristupačnost takvim materijalima na pedofilskim web-stranicama može pogrešno mlade navesti na zaključke da nema ničeg lošeg u pornografskim aktivnostima u ko-

je su uključena djeca i maloljetne osobe. Djeca odrastaju u sredini gdje ih reklame i trendovi uče što je „in” pa tako neki mogu pogrešno shvatiti da je i takav sadržaj na stranicama normalan. Koristeći forume (chat rooms), pedofili traže potencijalne žrtve i pokušavaju ih primamiti na eventualni susret.

Nevladina organizacija ASTRA [35] sprovela je u Srbiji zanimljivo istraživanje na ovu temu. Astrino istraživanje je sprovedeno na uzorku od 1.205 srednjoškolaca, i to u šest gradova Srbije. Njih 70% koristi Internet, a 38% prevashodno za potrebe chat-ovanja. Saradnice Astre, podstaknute ovim podacima, osmislile su profil imaginarne djevojčice od 15 godina, sa problemima i dilemama tipičnim za njen uzrast. „Ona” je provela ukupno 50 sati u jednoj od Internet chat soba. Za tih 50 sati djevojčicu su kontaktirali ukupno 457 puta. U najvećem broju slučajeva (86%) prvi kontakt je inicirala osoba muškog pola. U više od četvrtine kontakata je bilo prisutno seksualno uznemiravanje. U dva slučaja su joj sagovornici eksplicitno nudili novac za seksualne usluge. Četrnaest puta su sagovornici pokušavali da ostvare svoje seksualne fantazije sa maloljetnicom. Dva puta su nudili svoju pomoć u ostvarivanju boljeg života. Ovdje se zapravo radi o potencijalnom vrbovanju u cilju trgovine ljudima.

Postoji opasnost da socijalni, profesionalni, emocionalni i drugi aspekti života mladih bivaju pretjeranim i nekritičnim korišćenjem Interneta značajno osiromašeni, te da oni osjećaju ozbiljne teškoće pri pokušaju da umanje količinu vremena koju provode u sajberprostoru. Rasprave se uglavnom vode oko pitanja da li je ovdje riječ o bolesti zavisnosti „per se”, sa svim odlikama koje stvaranje takve kategorije podrazumijeva u logičko metodološkom smislu, ili se radi o samo još jednom obliku „poremećaja ponašanja”, odnosno varijaciji na temu „teškoća u kontrolisanju impulsa”. Osnovni problem i ovdje je, kao i u definisanju većine drugih mentalnih poremećaja, utvrđivanje kriterijuma koji razdvaja normalno od patološkog, ili u ovom slučaju, strast i opsesiju od zavisnosti i prinude. King [42] lijepo sažima odgovore koje bismo mogli ponuditi: „Strast dodaje vrijednost životu. Zavisnost je oduzima”. Nažalost ova njegova konstatacija ostaje samo lijepa misao, jer mi se možemo složiti da „značajno smanjenje profesionalnog, akademskog, socijalnog, radnog, porodičnog, finansijskog, psihološkog ili fiziološkog funkcionisanja” [42], predstavlja poremećeno stanje, ali je problem kako pouzdano prepoznati i registrovati to „značajno smanjenje”. U ovakvim izvještajima kao potencijalno ugrožene pominju se osobe sklone maštarenju i fantaziji, stidljive osobe, one koje pate od socijalne fobije, kao i one koje nijesu zadovoljne svojim socijalnim statusom [42]. Ovaj profil zavisnika vrlo podsjeća na prosječnog učenika srednje škole ili završnih razreda osnovne. Razvojna karakteristika adolescenta je traganje, preispitivanje, nesigurnost, povlačenje. Ako dodamo i sredstva informisanja, reklame (istraživanje u Velikoj Britaniji kaže da mladi čovjek vidi oko 40 reklama dnevno), jasno je da djecu treba osnažiti i razviti im kritičko mišljenje.

Forum MNE i Fondacija instituta za otvoreno društvo u projektu *Uloga medija* u svom istraživanju [37] utvrđuju da je TV najuticajniji medij među populacijom mladih, njih 41,2% dalo je ovaj odgovor; 51,5% anketiranih mladih reklo je da dnevno provode do 5 h prateći TV programe; da od TV sadržaja najviše prate filmove (44,2%), zatim serije (24,5%) i reality shows (21,2%). Da su mladi u medijima uglav-

nom predstavljeni kao „nezreli i neodgovorni”, zaokružilo je 33,7% ispitanika, „zainteresovani i sposobni” 23,4%, „problematici i nesposobni” 13,92%, „pokretači i nosioci pozitivnih promjena” 10,8%, „snaga društva” 9,5%, „pasivni i apatični” 5,5%.

Na javnoj diskusiji [37] mladi su kazali sljedeće o ulozi medija: Da se putem Interneta i Facebook-a trenutno vrši najjači uticaj na populaciju mladih. Facebook ima negativan uticaj na mlade zbog vrijednosti i shvatanja koja promovise, a suprotna su onima koja su osnova za zdravo odrastanje i razvoj mladih.

12. 5. RAZVOJ KRITIČKOG MIŠLJENJA

Mlade treba naučiti kako da vrše selekciju informacija, kako da vrednuju ispravnost i korektnost informacije i pouzdanost izvora, kako da vrednuju informaciju s obzirom na to za šta im je potrebna, kako da tragaju za informacijama i da znaju gdje ih mogu naći, da prepoznaju informaciju datu na različite načine, da razlikuju emocionalne i vrijednosne pretpostavke koje informacije sadrže, da prepoznaju predrasude... Kritičko mišljenje najbolje „uspijeva” ako se pred dijete postavljaju zahtjevi da donosi različite odluke i da ih vrednuje, procjenjuje njihovu adekvatnost, dalekosežnost, upotrebljivost ... Donošenje odluka se može javiti u dvije različite situacije: a) kada nastavnik planski ugradi u nastavnu situaciju dileme i alternative i one koji uče stavi u situaciju da odlučuju i b) kada učenici spontano pribjegavaju donošenju odluke šta da rade i kada o tome započnu dijalog. Važno je utvrditi u kojoj mjeri su učenici samostalno donijeli odluku ili je bilo vidljivog ili prikrivenog konformiranja stavu nastavnika. Obezbeđivanje ovakvih uslova veoma je težak zadatak za školu i nastavnike. Ukoliko su učenici najčešće u ulozi da slušaju predavanja nastavnika i biće visoko vrednovano njihovo znanje samo ukoliko to vjerno reprodukuju, teško je očekivati da se razvije kritičko mišljenje. Treba mlade naučiti kako da se odupru raznovrsnim manipulacijama, a da istovremeno budu fleksibilni, uključeni i otvoreni. Odlike kritičkog mišljenja su: stalno preispitivanje, procjenjivanje i vrednovanje, osjetljivost na kontekst i osviješćenost.

Podsticanje kritičkog mišljenja ne garantuje sreću i zadovoljstvo učenika. Učenici će saznati da istina nije jednostavna, da su dobro i zlo često veoma blizu i da ih nije uvijek lako prepoznati.

12. 6. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

– Neophodno je obezbijediti preduslove za povećanje pokrivenosti predškolskim obrazovanjem, kako bi se što većem broju djece omogućilo pohađanje ovog nivoa obrazovanja i tako osigurao adekvatan rani razvoj djeteta, koji ima značajan uticaj na kasnija postignuća. Ovo je naročito potrebno u sredinama koje su više socijalno deprivirane (manja školska sprema roditelja i manja zaposlenost).

– Preduzeti sve raspoložive mjere da se učenici dobro osjećaju u školi i da se ostvare kao ličnosti.

– Potrebno je povećati broj škola da bi moglo da se radi u jednoj smjeni, a preostalo vrijeme da je škola otvorena za učenike u cilju zadovoljavanja njihovih interesovanja i dodatnog rada.

– Sve škole bi morale imati „produženi boravak” koji bi radio po usvojenom programu. U ovom programu bi trebalo da se nađu vaspitni sadržaji koji bi omogućili svestrani razvoj i povećali osposobljenost učenika za djelovanje u radnoj, društvenoj i privatnoj sredini. Ovo će dovesti do povećanja kvaliteta, primjenljivosti i trajnosti stečenih znanja.

– Intenzivirati pedagoško stimulisanje učenika za obrazovanje, što će broj izostanaka učenika svesti na minimum, jer se učenje izmjestilo iz učionica i dešava se paralelno i nezavisno od nastave. Da bi se ovo postiglo, potrebno je smanjiti opterećenost i zamor učenika kroz povećanje stepena povezanosti disciplinarnih znanja i kreiranje problemske nastave.

Nastavnici imaju najvažniju ulogu u sprovođenju reformskih promjena. Neophodno je donijeti niz mjera koje utiču na promjenu položaja nastavnika, naročito u domenu njihovog obrazovanja i usavršavanja:

– Poboljšanje opšte slike o nastavničkoj profesiji i razvoj sistema izbora budućih nastavnika kako bi se izabrali najbolji.

– Davanje većeg značaja nastavničkoj praksi i razvoju nastavničkih ličnih i društvenih vještina u okviru njihovog početnog nastavničkog obrazovanja.

– Razvoj savjetodavnih službi za tek diplomirane nastavnike o uslovima i mogućnostima nastavničke karijere.

– Posmatranje početnog obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnika kao cjeline i kao vida permanentnog obrazovanja.

– Davanje nastavnicima veće odgovornosti za procjenu sopstvenog rada i za poboljšanje rezultata kroz usavršavanje.

– Obrazovanje nastavnika mora zadovoljiti dvije vrste potreba: potrebe društva i profesionalne i lične potrebe nastavnika. Očekuje se, zato, da nastavnik sem produbljenih znanja posjeduje i niz specifičnih sposobnosti i ličnih svojstava neophodnih za profesiju koju obavlja. Sve to ukazuje na potrebu da se u bazičnom obrazovanju nastavnika veći naglasak stavi na pedagoško i psihološko obrazovanje u odnosu na stručno osposobljavanje.

– Neophodno je uspostaviti komunikaciju fakulteta sa nastavnicima praktičarima da bi oni mogli povratno uticati na obrazovne programe na fakultetu. Oni dobro uočavaju nedostatke programa i znaju potrebe prakse, ali nemaju prilike da to iskažu.

– Jasna je potreba za profesionalizacijom struke i vraćanjem ugleda i statusa nastavničkom pozivu, postojanjem sistema profesionalnog razvoja, razrađenim sistemom napredovanja u karijeri, stručnim autoritetom, institucionalnim osiguranjem stručne autonomije i zaštite statusa profesije, profesionalnom samokontrolom utemeljenom u normama profesionalne etike i različitim oblicima kolegijalne kontrole.

– Podsticaj za nastavnike je i sistem unaprijeđenih zvanja, baziran na znanju, ulaganjima i ostvarenim rezultatima, a koji će pratiti različiti platni razredi. Treba ga što prije realizovati.

– Problem se još više ogleda u svijetlu projektovanog deficita nastavnika u sljedećoj dekadi.

– Potrebna je intenzivnija pedagoška edukacija roditelja i socijalnih partnera.

LITERATURA

- [1] Andersson, J. R.: *Cognitive Psychology*, 1985.
- [2] Bruner, J.: *Kultura obrazovanja*, Educa, Zagreb, 2000.
- [3] Cohen, E. G.: *Designing Group Work: Strategies for the Heterogeneous Classroom*, New York, Education for Social Responsibility i Teachers Colledge Press, 1985.
- [4] Collay, M., Dunlop, D., Enloe, W., & Gagnon, G.: *Learning Circles: Creating conditions for professional development*, 1998.
- [5] Delors, J.: *Učenje: skriveno blago*, Ministarstvo za školstvo i sport, Ljubljana, 1996.
- [6] Džui, Dž.: *Moje pedagoško 'vjeruju'*, Pedagogija, br. 1, str. 167–176, 1983.
- [7] Faulkner, D., Littleton, K. Woodhead, M. (ur.): *Learning through Relationships in the Classroom*, Routledge, London, 1998.
- [8] Fullan, M.: *Change Forces. Probing the Depths of Educational Reform*. The Farmer Press, London, 1993.
- [9] Gagne, N. L.: *Educational Psychology*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1988.
- [10] Gagne, R. M.: *The Conditions of Learning*, 1985,
- [11] Gardner, H.: *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*, 1983.
- [12] Goleman, D., Bojacić, R, Maki, E.: *Emocionalna inteligencija u liderstvu*, Graph Style, Novi Sad, 2002.
- [13] Havelka, N.: *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000.
- [14] Ivić, I., Pešikan, A. i Antić, S.: *Aktivno učenje 2*, Institut za psihologiju i Unicef, Beograd, 2003.
- [15] Ivić, I.: *Teorije mentalnog razvoja i problemi ishoda obrazovanja*, Psihologija, 3–4, str. 7–35, 1992.
- [16] Ivić, I.: *Skica za jednu psihologiju osnovnoškolskih udžbenika – I: Razvoj intelektualnih sposobnosti dece i udžbenik*, Psihologija, Vol. IX 1–2, str. 25–45, 1976.
- [17] Ivić, I.: *Skica za jednu psihologiju osnovnoškolskih udžbenika – II: Oblici učenja i udžbenik*, Psihologija, Vol. IX 3–4, str. 61–74, 1976.
- [18] Ivić, I.: *Čovjek kao animal symbolicum*, Nolit, Beograd, 1984.
- [19] Ivić, I.: *Sveobuhvatna analiza osnovnog obrazovanja u SRJ*, Unicef, Beograd, 2001.
- [20] *Knjiga promjena*, Institut za otvoreno društvo Crna Gora, Podgorica, 2001.
- [21] Kovač – Cerović, T.: *Kako znati bolje – Razvoj metakognicije u svakodnevnom odnosu majke i deteta*, Institut za psihologiju, Beograd, 1998.
- [22] Kovač – Cerović, T.: *Zona narednog razvoja kao dijagnostička paradigma*, u: Psihološka istraživanja, Beograd, Institut za psihologiju, 1990.
- [23] Lalović, Z.: *Konstruktivistička teorija učenja i obrazovni proces*, Vaspitanje i obrazovanje, br. 4, str. 201–219, Podgorica, 2004.
- [24] Moller, Ch.: *Didaktika kao teorija kurikuluma ili: Ciljno usmjeren pristup*, u: Gudjons i dr. (ur.): *Didaktičke teorije*, Educa, Zagreb, 77 – 95, 1994.
- [25] Nacionalno testiranje učenika – Ispitni centar, 2008.
- [26] Neli, A., Klerman, P.: *Socijalna interakcija i intelektualni razvoj*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004.
- [27] Pijaže, Ž. i Inhelder, B.: *Intelektualni razvoj deteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1982.
- [28] Pešikan, A.: *Nastava i razvoj društvenih pojmova kod dece*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
- [29] Pešikan, A.: *Treba li učiti istoriju u osnovnoj školi?*, Psihologija br. 3–4, Beograd, 1993.

-
- [30] Pešikan, A., Pešić, J., Plut, D.: *Textbook and Democracy: The analysis of Yugoslav History Textbook*, Project: Democracy in Education for Democracy, Institute for Psychology: Faculty of Philosophy, Belgrade, 1998.
- [31] Pešikan, A.: *Psihološki pristup aktivnom učenju istorije na osnovnoškolskom nivou*, odbranjena doktorska teza, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd, 2000.
- [32] Stanić, I.: *Internet u kući – blagodat i opasnost za djecu*, Vaspitanje i obrazovanje, br. 2, str. 149–169, Podgorica, 2008.
- [33] *Stanje prava djece i mladih*, Unicef – u pripremi.
- [34] *Student u središtu nastave*, Univerzitet u Beogradu – Poljoprivredni fakultet i Obrazovni forum, Beograd, 2008.
- [35] www.astra.org.rs
- [36] www.bos.org.rs
- [37] www.forum-mne.com
- [38] www.facebook.com
- [39] www.education-world.com
- [40] www.inspiringteachers.com
- [41] www.iccg.edu.me
- [42] [www.concentric.net/King, S. A. \(1996\)](http://www.concentric.net/King, S. A. (1996))
- [43] www.pisa.oecd.org

